
**OD KLASJE DO NACIJE:
LEVICA, DESNICA I
IDEOLOŠKI I
INSTITUCIONALNI
KORENI POST-
KOMUNISTIČKOG
“NACIONAL-
SOCIJALIZMA” ***

VELJKO VUJAČIĆ

S engleskog prevela Jelena Stakić

Moramo početi od toga što ćemo priznati da postoje proleterske zemlje baš kao i proleterske klase; to znači da ima zemalja u kojima su uslovi života, na njihovu veliku štetu, potčinjeni životu drugih zemalja, baš kao i kod proleterskih klasa. Kad to jednom uvidimo, nacionalizam mora, pre svega, čvrsto insistirati na toj istini: Italija je, i moralno i materijalno, proleterska zemlja... kao što je socijalizam naučio proletarijat vrednosti klase borbe, tako moramo naučiti Italiju vrednosti međunarodne borbe. Ali, međunarodna borba znači rat. Pa, nek bude rat! I nek nacionalizam probudi u Italiji volju da se taj rat dobije.

Enriko Koradini (1910)¹

Velika sličnost između militantne demokratske stranke i vojne organizacije odražava se u socijalističkoj terminologiji, koja je uglavnom preuzeta, naročito u Nemačkoj, od vojne nauke. Gotovo da i ne postoji izraz iz vojne taktike i strategije, čak ni rečenica iz kasarnskog žargona, koja se neprestano iznova ne pojavljuje u vodećim člancima u socijalističkoj štampi... Bebel i Engels, ovaj drugi naročito, mogu se u suštini smatrati vojnim piscima. Ova sklonost socijalističkih vođa nije ishod pukog slučaja, nego se naslanja na instinkt izbora po srodnosti.

Robert Mihels (1911)²

---

*Ovaj ogled želim da posvetim Kenu Džovitu čiji mi je rad bio veliko nadahnuće. Ovaj je članak objavljen u *East European Politics and Societies*, vol. 17, br. 3, 2003.

¹ Enrico Corradini, “The Principles of Nationalism”, izveštaj podnet na Prvom nacionalističkom kongresu u Firenci, 3. decembra 1910, u Adrian Lyttleton, ed., *Italian Fascisms. From Pareto to Gentile* (Harper & Row, New York, 1973), 146-147.

² Robert Michels, *Political Parties* (The Free Press, Macmillan, New York, 1962), 80.

Teorijski ogled koji sledi nastao je sredinom 90-ih³ kao pokušaj objašnjenja jedne paradoksalne pojave u kasnom komunističkom i ranom postkomunističkom periodu: to je pojava ideoloških i političkih saveza između ortodoksnih komunista i desničarskih nacionalista u nizu istočnoevropskih zemalja i postsovjetskih republika. U empirijskim slučajevima koje sam proučavao – Srbija u vremenu Miloševića i Rusija u vremenu od 1989. do 1993 – taj se problem postavio u akutnom obliku. U oba slučaja, ortodokсна krila komunističkih partija – Savez komunista u Srbiji pod Miloševićem (posle 1990 – Socijalistička partija Srbije), i novoobrazovana Komunistička partija Ruske Federacije (KP RSFSR) pod Polozkovom i Zjuganovom – podržavala su saveze sa nacionalističkim snagama koje je samo nekoliko godina ranije većina komunista smatrala ideološkim neprijateljima. U isti mah, u komunističkom se diskursu dogodila dramatična promena kad su “narod” ili “nacija” počeli sve više zamenjivati “klasu” kao glavnu ideološku referencu. Slike ideološki indoktriniranih oficira titoističke vojske koji se u Bosni bore rame uz rame uz srpske paramilitarce koji su otvoreno prihvatili četničku ikonografiju, ili sovjetskih i carističkih zastava koje se viju jedne pored drugih na mitinzima ujedinjene “levičarsko-desničarske” opozicije u Rusiji ranih 90-ih, dramatične su i vidljive manifestacije ovog novog i neobičnog oblika “nacionalsocijalizma”.⁴

Pojava novih koalicija između ortodoksnih komunista i nacionalista do izvesne se mere može pripisati osobenostima ruskog, odnosno srpskog slučaja. Kao narodi koji su se nalazili u samom centru dve multinacionalne komunističke federacije na ivici raspada, Srbi i Rusi su objektivno imali više interesa da brane državu nego “periferni narodi” koji su raskidali sa “ugnjetačkim centrom”. Ovaj strukturalni činilac zapravo odvaja ruski i srpski slučaj od svih ostalih primera postkomunističkog nacionalizma, i u velikoj meri objašnjava neobične etatiš-

52

---

3 U jednoj ranoj verziji ovog ogleada, prva glava bila je sačinjena od moje doktorske disertacije “Communism and Nationalism in Russia and Serbia”, University of California, Berkeley, 1995.

4 Za pojavu i razvoj komunističko-nacionalističke koalicije u Rusiji videti Veljko Vujačić, “Gennadii Ziuganov and the Third Road”, *Post-Soviet Affairs*, 12:2 (maj-jun 1996): 118-154, i “Serving Mother Russia. The Communist Left and Nationalist Right in the Struggle for Power, 1991-1998”, u Victoria Bonnell i George Breslauer, eds., *Russia in the New Century. Stability or Disorder?* (Westview Press, 2001, Boulder, 2001), 290-325. Za Srbiju, videti moju gorepomenutu disertaciju kao i moj članak “Serbian Nationalism, Slobodan Milošević and the Origins of the Yugoslav War”, *The Harriman Review*, decembar 1995: 25-34.

ko-nacionalističke koalicije koje su se pojavile u ta dva naroda u razdoblju pada partijske države.⁵

No događaji u Istočnoj Evropi i bivšim sovjetskim republikama uskoro su pokazali da se afinitet između ortodoksnog komunizma i desničarskog nacionalizma može primetiti i u drugim slučajevima, premda u nešto drugačijem obliku. Ako su Čaušeskuova Rumunija i Živkovljeva Bugarska bila rana upozorenja na “nativizovanje” ili “nacionalizovanje” ortodoksnog komunizma,⁶ posle kraha komunizma takvih je slučajeva bilo sve više. Kako, na primer, shvatiti “tip” nacionalnog populizma Vladimira Mečijara u Slovačkoj, preobraćanje Miroslava Sladeka, bivšeg komunističkog cenzora u potonjeg lidera krajnje desničarske Češke republikanske stranke, ili divljenje *Mein Kampf*u koje je Aleksandar Lukašenko otvoreno isticao? Čime se, po rečima Vladimira Tišmaneanua, može objasniti “često nepredvidljiva alhemija” levičarskih i desničarskih ideala Rumunske stranke nacionalnog jedinstva, ili izborna saradnja bugarskih socijalista sa Patriotskom unijom?⁷ Kako objasniti preobražaj Franje Tuđmana, jednog od najmlađih generala u Titovoj Armiji i pisca istorijskih rasprava u kojima je slavljen “narodno-oslobodilački rat”? Da li je slučajno to što ovaj razočarani general “levice” nije postao liberalni demokrat nego se preobratio u desničarskog nacionalistu?⁸ Zašto i kako su se, da uzmemo jedan noviji primer, al-

---

5 Za ove kontekstualne razlike i razloge za neuspeh etatičko-nacionalističke koalicije u Rusiji videti Veljko Vujačić, “Historical Legacies, Nationalist Mobilization, and Political Outcomes in Russia and Serbia: A Weberian View”, *Theory and Society*, 26:6 (1996): 763-801.

6 Za Rumuniju videti Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1991). Za nacionalizovanje bugarskog socijalizma pod Živkovim, videti Maria Todorova, “The Course and Discourses of Bulgarian Nationalism”, u Peter F. Sugar, ed., *Eastern European Nationalism in the 20th Century* (The American University Press, Washington D.C., 1995), 55-103.

7 Za ove slučajeve videti Vladimir Tismaneanu, *Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998), 41, 53-54, 179 n. 17.

8 Tuđmanova konverzija u hrvatski nacionalizam dogodila se već 60-ih godina i zbog toga su mnogi posmatrači “zaboravili” na njegov komunizam. Ipak, neki elementi komunističkog nasleđa ušli su u Tuđmanov nacionalistički pogled na svet, dajući suštinu “mešanoj ideologiji” njegove Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Kontinuitet u organizaciji bio je mnogo naglašeniji. Videti Marko Prelec, “Franjo Tuđman's Croatia and the Balkans”, u Constantine P. Danopoulos i Kostas G. Messas, eds., *Crisis in the Balkans. Views from the Participants* (Westview Press, Boulder, 1997), 75-93.

banski marksističko-lenjinistički studenti sa Kosova pojavili kao istaknute vođe visokomilitantne i krajnje nacionalističke Oslobođilačke vojske Kosova, kasnih 90-ih godina?⁹ I na kraju, da se vratimo našim paradigmatičkim slučajevima, kako okarakterisati Slobodana Miloševića, bivšeg predsednika Srbije i Jugoslavije? Da li je on bio branilac komunističke ortodoksije sa leve, ili ekstremni nacionalista na desnici? Ili, da li njegovo okretanje prema ekstremnom nacionalizmu, ili pomirenje sa istim tim nacionalizmom, pokazuje stepen do kog je levica postala desnica kad je jednom došla na vlast, ili pak snagu njene rešenosti da ostane na vlasti, čak i ako to znači napuštanje ideala i vrednosti leve, i okretanje idealima i vrednostima desnice? Da li je slučajnost to što knjige Genadija Zjuganova, bivšeg tvrdolinijaškog propagandnog aparatičika, nose naslove kao što su *Deržava* (Velika sila), ili *Rosija-rodina moja* (Rusija, moja domovina), a ne, na primer, “Načela socijalne demokratije”?¹⁰

Takva i slična pitanja neminovno su pokrenula šire pitanje veze između lenjinističkog nasleđa i postkomunističkog nacionalizma, i dovela u pitanje naša tradicionalna gledišta o “levici” i “desnici”. Godina 90-ih pojavio se niz radova u kojima su ispitivani institucionalni i ideološki koreni postkomunističkog nacionalizma s raznih, ponekad suprotstavljenih, a ponekad komplementarnih stanovišta. Sa stanovišta našeg *explananduma*, od njih najviše obećavaju oni radovi koji se bave načinima na koje je lenjinističko institucionalno i ideološko nasleđe ojačalo već postojeće nacionalne identitete, ili pak pomoglo da se izgrade novi nacionalni identiteti, i time doprinelo vaskrsnuću kolektivističko-autoritarnog ili “etničkog” nacionalizma posle kraha komunizma.¹¹ No u svim tim opisima nedostaje bliže od-

54

---

9 Tim Judah, *Kosovo. War and Revenge* (Yale University Press, New Haven and London, 2000), 99-120.

10 Gennadii Ziuganov, *Deržava* (Informpechat, Moskva, 1994); *Rosiiia – rodina moia* (Informpechat, Moskva, 1996).

11 Za institucionalne argumente videti, posebno, Ronald Grigor Sun, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford University Press, Stanford, 1993); Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review*, 53: 2 (Leto 1994): 414-452; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge University Press, Cambridge, 1996); Philip Roeder, “Soviet Federalism and Ethnic Mobilization”, *World Politics*, 23:2 (januar 1991): 196-233, i Viktor Zaslavsky, “Nationalism and Democratic Transition in Post-Communist Societies”, *Daedalus*, 121:2 (Proleće. 1992): 97-121. Za ideološke i kulturalne korene postkomunističkog nacionalizma videti Tismaneanu, *Fantasies of Salvation*; Katherine Verdery, *What was Socialism and What*

ređenje organizacionih mehanizama koji su ideološko nasleđe lenjinizma doveli u vezu sa materijalnim i idealnim interesima političkih i intelektualnih elita – interesima koji su već po definiciji podložni brzim promenama. Nedostaje, takođe, sistematsko poređenje ovog novog istočnoevropskog “nacionalsocijalizma” sa njegovim istorijskim prethodnicima u međuratnoj Evropi, kao i analiza onih razlika između starog i novog “nacionalsocijalizama” koje se mogu pripisati delovanju lenjinističkog nasleđa.¹²

U daljem tekstu ovim ću se pitanjima pozabaviti tako što ću sistematski izložiti i dati pregled teorije totalitarizma, a potom predložiti jednu idealno-tipsku rekonstrukciju ideoloških i institucionalnih korena istočnoevropskog “nacionalsocijalizma”. Idealno-tipski model uglavnom je izveden iz analize srpskog, odnosno ruskog slučaja, ali trebalo bi da, uz odgovarajuća preinačenja u kojima bi bilo mesta za značajne kontekstualne razlike, bude primenljiv i na druge slučajeve u kojima zapažamo slične političke pojave.

I

OD KLASE DO NACIJE: UPOREDNO-ISTORIJSKO VIĐENJE

55 Mnogobrojne dodirne tačke između ortodoksnog komunizma i ekstremnog nacionalizma, baš kao i mnogobrojna preobraćanja iz jednog u drugi u kontekstu poznog komunizma i postkomunizma, treba staviti u jedan širi uporedno-istorijski kontekst, pre svega zato što se osobene odlike savremenog istočnoevropskog “nacionalsocijalizma” najlakše mogu identifikovati samo uz prethodno poznavanje istorijski veoma uočljivog “izbora po srodnosti” između krajnje levice i krajnje desnice. U tom kontekstu, vredni se prisetiti mnogobrojnih konverzija iz socijalističke levice u nacionalističku i fašističku desnicu u Evropi prvih decenija dvadesetog veka. Musolinijeva evolucija od socijalizma do fašizma, Hitlerovo divljenje propagandnim tehnikama levice, postojanje značajne nacional-boljševičke frakcije u NSDAP, samo su

---

Comes Next (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996); Daniel Chirot, *Modern Tyrants. The Power and Prevalence of Evil in Our Age* (The Free Press, Macmillan, 1994); i na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, značajan rad Yitzhaka Brudnya, *Reinventig Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953-1991* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998).

¹² Tačno je da je Tismaneanu, *Fantasies of Salvation*, napravio značajna poređenja sa međuratnom evropskom desnicom i “levicom” (naročito Sorelom). No to nipošto ne znači da je posvetio više pažnje lenjinističkom nasleđu nego sličnostima i razlikama između međuratnih i postkomunističkih oblika “nacionalsocijalizma”.

najupadljiviji primeri jedne šire ideološke pojave koja vuče svoje korene iz ideoloških preobražaja iz doba *fin-de-siècle*. Nije nimalo slučajno što je Džordž Sorel, zastupnik levičarskog anarho-sindikalizma, izvršio velik uticaj na fašističku desnicu, ili što je Robert Mihels, veliki sociolog radikalne levice, postao branitelj italijanskog fašizma. S druge strane ideološkog spektra, Enriko Koradini, jedan od ideologa ekstremnog italijanskog nacionalizma, smatrao je sebe “socijalistom” uprkos svom otvorenom antimarksizmu. Da li je slučajna podudarnost to što je Moris Bares (Barrès), ideolog integralnog nacionalizma, tokom izborne kampanje u vreme Drajfurove afere koja je uzdrkala temelje Treće republike, iskovao izraz “socijalistički nacionalizam”?¹³ I na kraju, ako je fenomen nacizma zaista bio očajnički pokušaj da se spase kapitalizam, zašto su nacisti bili partija nemačkih radnika?

Tvrditi, stoga, kao što su to učinili mnogi levičarski mislioci, da se koreni desničarskog radikalizma mogu naći u očajničkim pokušajima konzervativnih elita da iziđu na kraj sa pretnjom socijalizma, ili, još gore, da se u fašizmu vidi logični završetak odvijanja, u hegelovskom stilu, instrumentalnog razuma Prosvetiteljstva,¹⁴ znači prevideti mnoge tačke u kojima su se leвица i desnica podudarile u svom ideološkom napadu na liberalnu demokratiju, kao i zapostaviti istinske revolucionarne i antikapitalističke elemente u desničarskom populizmu.¹⁵ Paradoksalno je što su to propustili da primete istoričari levice, jer se “izbor po srodnosti” između levice i desnice najpre mogao uočiti u zemlji koja oličava revoluciju i kontra-revoluciju, naime u Francuskoj.

Izraziti afinitet između jakobinizmom nadahnutog “levog patriotizma” blankista, nacionalizma Deruledove (Deroulede) Patriotske lige, i konzervativno-populističkih slogana generala Bulanžea (Boulangier), popularnijeg među radnicima i nekim republikancima nego u izbornom telu tradicionalne monarhističke, pa i bonapartističke desnice, prvi je primer političke saradnje nekih elemenata levice i desnice protiv liberalne demokratije.¹⁶ Ujedinjeni ponižavajućim sećanjem na voj-

56

---

13 Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Armand Collin, Paris, 1972), 224-232.

14 Max Horkheimer and Theodor Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (Continuum, New York, 1989), 168-209.

15 Ovo je ubedljivo pokazao Eugen Veber u svojoj kritici proslavljene knjige Arnoa Mayera, *The Dynamics of Counterrevolution in Europe: 1870-1956* (Harper & Row, New York, 1971). Videti njegov članak “Revolution? Counterrevolution? What Revolution”, u Walter Laqueur, ed., *Fascism. A Reader's Guide* (University of California Press, Berkely and Los Angeles, 1976), 435-469.

16 Zeev Sternhell, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914* (Seuil, Paris, 1978).

ni poraz (1871) i mržnjom prema “iskvarenom parlamentarizmu” nove republike, i blankistička leвица i nova desnica pozivale su se na veliku jakobinsku tradiciju neposredne demokratije i republikanskog patriotizma, na nasleđe 1848. godine i Pariske komune, sve u nadi da će položiti temelje jedne nove republike koja bi bila zasnovana kako na socijalnoj pravdi tako i na patriotizmu.

Prisvajanje, bez presedana, klasičnih tradicija levice od strane desnice zasluga je Morisa Baresa, intelektualnog utemeljivača integralnog nacionalizma. Najpoznatiji po svom pojmu nacije kao organske zajednice ukorenjene u *la terre et les morts* (zemlja i mrtvi preci), 1890. godine Bares piše da je “bulanžizam socijalistički program, opšti pokret protiv svemoći kapitala, u korist nacionalnog pomirenja i ljubavi prema obezvlašćenima”.¹⁷ Iako je na marksistički način optuživao buržoaziju da se narodom poslužila samo kao prostom polugom za obaranje *ancien régime*a da bi potom uspostavila sopstvenu hegemoniju, Bares je ipak odbacio marksizam. Jer, po Baresovom viđenju, ni “nemački kolektivizam”, ni “ruski anarhizam” nisu bili nalik autentičnom francuskom socijalizmu Rusoa, Sen-Simona, Furijea, i, pre svega, Prudona.¹⁸ Takvo “nacionalizovanje socijalizma” podrazumevalo je da radnici moraju biti zaštićeni kako od kapitalističke eksploatacije tako i od strane konkurencije, i potpuno integrisani u jedno snažno političko nacionalno telo. Prepu-
57 stiti “obezvlašćene” njihovoj sudbini, tvrdio je Bares, isto je što i “nacionalna izdaja”: nacionalna i socijalna pitanja bila su isuviše tesno povezana.¹⁹

Novootkriveno oruđe masovne mobilizacije ovakve desnice bio je antisemitizam. Bares je glavni uzrok oportunističkih parlamentarnih političara pronašao u uticaju onih jevrejskih krugova koji su, po njegovom mišljenju, kroz svoju prevlast u bankama, kreditnim ustanovama i na berzi, kontrolisali francusku politiku. Finansijske i ekonomske krize i beda proletarijata nisu bile ishod suštinski izrabljivačke prirode kapitalizma, nego posledica dotad neviđene koncentracije kapitala u rukama Jevreja i “kosmopolita”. Zbog toga, tvrdio je Bares, antisemitski slogani koji su se u vreme Bulanžeove afere povremeno čuli u radništvu zapravo su bili motivi-

---

17 Navedeno po Michael Curtis, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrès, and Maurras* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1959), 49-50.

Dve opšte studije o Baresovoj misli jesu Robert Soucy, *Fascism in France. The Case of Maurice Barrès* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1972), i Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*.

18 Maurice Barrès, “From Hegel to the Workmen’s Canteens of the North”, u J. S. McLelland, ed., *The French Right. From de Maistre to Maurras* (Harper & Row, New York, 1970), 145-158.

19 Sternhell, *La droite révolutionnaire*, 33-77.

sani idealom društvene pravde. Na kraju, Bares je našao rešenje za socijalno pitanje u jednom obliku autoritarnog, populističkog i antijevrejskog “državnog socijalizma”.²⁰

Baresove ideje uticale su ne samo na ideologiju novoobrazovane *Action Française*,²¹ nego i na one levičarske sindikaliste koji su se sve više okretali naciji kao novom izvoru revolucionarnog nadahnuća i mobilizacije. Ovaj prelazak od revolucionarne levice na desnicu nigde nije toliko očigledan kao u Sorelovom odbacivanju “naučnog marksizma” u ime “političkog mita” klasne borbe. Ključna prednost takvog jednog političkog mita nad marksističkom utopijom, tvrdio je Džordž Sorel, leži u *iracionalnosti mita*; jer, dok se o utopijama može govoriti uz pomoć naučne argumentacije, ili se one čak mogu i odbacivati kao neostvarive, “mit se ne može pobiti, pošto je u suštini istovetan uverenjima neke grupe, pošto je izraz tih uverenja u jeziku pokreta; zato se on ne može raščlaniti na delove koji se mogu postaviti u ravan istorijskog opisa”.²²

Glavni politički mit proletarijata bio je generalni štrajk. S jedne strane izraz najčistije klasne borbe, generalni štrajk je bio i nešto više od toga: “skup slika kadrih da same probude sva osećanja koja odgovaraju različitim manifestacijama rata koji je socijalizam započeo protiv modernog društva” (kurziv autorov).²³ Za razliku od “kompromiserske” parlamentarne taktike reformističkih socijalista, u generalnom štrajku “revolucija se pojavljuje, kratko i jasno, kao pobuna, i nikakvo mesto nije ostavljeno sociolozima, pomodarima koji daju prednost društvenim reformama, i intelektualcima koji su se prihvatili *profesije da misle umesto proletarijata*”.²⁴ Osim toga, iskustvo same političke borbe izneće na videlo ono najbolje u čoveku time što će vaskrsnuti one ratničke “homerovske” vrline koje je veličao Niče. Kao i sam rat, tako su i klasna borba i generalni štrajk isticali unutrašnju vrednost borbe, samožrtvovanja, težnje slavi po cenu sopstvenog života, i heroizma; a baš će iste te vrline predstavljati jezgrene vrednosti jedne nove “etike proizvođača” u postrevolucionarnom društvu, u kojem će se od svih zahtevati “izvanredni entuzijazam i junački podvizi”.²⁵ Napadajući naučne komponente mark-

58

---

20 Sternhell, *La droite révolutionnaire*, 207-215.

21 Eugen Weber, *Action Française. Royalism and Reaction in Twentieth Century France* (Stanford University Press, Stanford, California, 1962).

22 “Letter to Daniel Halevy”, u Georges Sorel, *Reflections on Violence* (AMS Press, Inc, New York, 1975), 33.

23 *Reflections on Violence*, 137.

24 *Reflections on Violence*, 151.

25 *Reflections on Violence*, 252-296.

sizma, i podvlačeći značaj intuicije, voluntarizma, i proleterskog nasilja kao oblika neposredne akcije koja će dovesti do moralnog preporoda, Sorel je napravio novu vezu između “radikalizma i pobune protiv razuma”.²⁶ Sorelovo odbacivanje “naivnog” prosvetiteljskog optimizma u korist kulturnog pesimizma iz doba *fin-de-siècle*, njegovo verovanje u sposobnost kreativnih lidera upućenih u zakonitosti “psihologije mase” tako da manipulišu tim masama, i njegova odbrana prudnovskog “kapitalizma proizvođača” kao oblika tržišne konkurencije u kojoj nema dominacije finansijskih “plutokrata” dodatne su komponente ovog “levičarsko-desničarskog” *Weltanschauung*.

U godinama koje su neposredno prethodile Prvom svetskom ratu, Sorel je sve više skretao udesno, saradujući sa vođama *Action Française* u kojima je video jedinu preostalu revolucionarnu snagu koja bi mogla osporiti republikanski *status quo* podržan od reformističkih socijalista.²⁷ Mora (Maurras) je pak priznavao da “*socijalizam oslobođen demokratskog i kosmopolitskog elementa* odgovara nacionalizmu kao što dobro skrojena rukavica odgovara lepoj ruci”.²⁸ Kad su revolucionarni sindikalisti poput Eduara Berta (Berth) jednom došli do zaključka da je proletarijat beznadežno materijalistički nastrojen i da mu nedostaju one herojske vrline koje su neophodne za spas civilizacije od buržoaske dekadencije, i kada su ti isti socijalisti počeli da glasno hvale rat kao jedini lek protiv pacifizma i materijalizma “međunarodne plutokratije”, *nacija je mogla postati glavni revolucionarni agens umesto proletarijata*.²⁹

Ova politička pojava nije bila ograničena na Francusku. U Italiji, zemlji koja se kasno ujedinila, čije su težnje ka veličini bile osujećene, i u kojoj je i dalje postojalo nerešeno nacionalno (ne samo socijalno) pitanje, sve приметljiviji izbor po srodnosti između krajnje levice i desnice bio je skopčan sa problemom relativne zaostalosti zemlje u odnosu na “plutokratski” Zapad. Taj problem u Francuskoj nije postojao. Zbog toga je italijanski slučaj još značajniji za našu raspravu o izboru po srodnosti između komunizma i ekstremnog nacionalizma u savremenoj Istočnoj Evropi. Radikalni italijanski nacionalista Enriko Koradini, koji je u borbi između “proleterskih” i plutokratskih nacija video moćniju snagu nego li u borbi između buržoazije i proletarijata, izneo je taj argument na ubedljiv način. Po Ko-

---

26 Irving Lousi Horowitz, *Radicalism and the Revolt against Reason. The Social Theories of Georges Sorel* (Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1968).

27 Zeev Sternhell (i Mario Sznajder i Maia Ashari), *The Birth of Fascist Ideology*, (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994), 35-92.

28 Sternhell, *The Birth of Fascist Ideology*.

29 Sternhell, *The Birth of Fascist Ideology*.

radiniju, unutrašnje pitanje u Italiji bilo je neposredna posledica njenog “proleterskog statusa” na svetskoj pozornici, i taj strukturalni nedostatak mogao se rešiti samo nacionalnom homogenizacijom pod nadzorom jedne autoritarne države. Ova “sinteza klase i nacije”, smatrao je Koradini, ostvariće se utoliko lakše što su i radikalni nacionalizam i revolucionarni sindikalizam odani herojskoj političkoj akciji i ratničkom mentalitetu, nasuprot “pacifizmu” kukavičke buržoazije i reformističkih socijalista”.³⁰ Takav revidirani revolucionarni sindikalizam postaće nova škola kolektivnog morala za naciju, dok će nova sindikalistička elita pripremiti teren za “stvaranje jedne rase heroja”.³¹

Prelazak sa klase na naciju okončan je tokom Prvog svetskog rata koji je razbio san o proleterskom internacionalizmu zamenivši ga stvarnošću nacionalne konfrontacije. Dok je naoružana nacija napuštala *La Lotta di Classe* u korist *Il Popolo d' Italia*,³² utopija o besklasnom društvu zamenjena je jednim “vojnim nacionalnim socijalizmom” u kojem vojska služi kao glavno oruđe socijalnog izjednačavanja i istovremeno predstavlja hijerarhijski organizovanu “školu discipline” za mase. Ojačana svojim drugarskim ratnim iskustvom, ova nova “aristokratija rovova”³³ zameniće avangardu proletarijata, i povešće mase prema novome cilju, “društvu proizvođača” u kojem će se i buržoazija i proletarijat nadahnjivati mitom o naciji. Tako je mislio budući vođa italijanskog fašizma Benito Mussolini, ne uviđajući koliko je blizu ostvarenju svojih novih revolucionarnih snova.³⁴

Samo nekoliko godina ranije, dok je još bio ortodokсни socijalista, Mussolini nije mogao ni da zamisli mogućnost “patriotskog socijalizma”, jer je socijalizam po definiciji “prirodno panhuman i univerzalan”, i priznaje “samo dve otadžbine u svetu”, onu izrabljenih, i onu drugu – “otadžbinu izrabljivača”.³⁵ Nije slučajno što je čuveni teoretičar “gvođenog zakona oligarhije” Robert Mihels, i sam

60

---

30 Za izbor iz Koradinijevih tekstova, videti Lyttleton, *Italian Fascisms*, 135–165.

31 A. James Gregor, *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism* (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, and London, 1979), 91–92.

32 Za promenu u naslovu Mussolinijevog članka, koji je simbolizovao njegov preobražaj od socijaliste u nacionalistu, videti, Gregor, *Young Mussolini*, 190–191.

33 Za Mussolinijev pojam “tehnokratije” videti skraćenu verziju njegovog govora u Roger Griffin, ed., *Fascism* (Oxford University Press, Oxford and New York, 1995), 28–29.

34 Gregor, *Young Mussolini*, 207–220.

35 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism. Action FranMaise. Italian Fascism. National Socialism* (Holt, Rienhart, and Winston, New York, 1969), 201.

konvertit iz revolucionarnog sindikalizma u fašizam,³⁶ pisao 1933. da se “fašizam ne može potpuno razumeti bez razumevanja marksizma”. Po mišljenju Mihelsa, ovo je bio slučaj pre svega zato što je italijanski fašizam, za razliku od nemačkog nacional-socijalizma, “prošao kroz bolno čistilište socijalističkog sistema s njegovim impresivnim nasleđem naučne i filozofske misli od Sen-Simona do Marksa i Sorela”.³⁷

Da zaključimo, kao što tvrdi Zev Sternhell (Zeev Sternhell), proces “nacionalizovanja socijalizma” leži u samim temeljima rane fašističke ideologije. Razočarani slabošću reformističke levice, anarho-sindikalistički ideolozi hteli su da oslobode svoju revolucionarnu energiju na krajnjoj desnici. U početku, privlačnost krajnje desnice bila je ograničena na njeno beskompromisno ideološko neprijateljstvo prema liberalizmu, “parlamentarnom kretenizmu” i celom buržoaskom načinu života. Na pozitivnijoj strani, međutim, i socijalistička leвица i krajnja nacionalistička desnica veličale su klasu ili naciju kao suprotnost društvenoj atomizaciji čiji su glavni uzrok videli u buržoaskom individualizmu. Baš kao i radikalna leвица, i nacionalisti s desnice su se suprotstavili društvenim nejednakostima koje su identifikovali sa samim kapitalističkim ekonomskim sistemom, zahtevali “da država zauzme autoritarni stav”, i napadali “društvenu nepravdu u ime grupne solidarnosti”, premda solidarnosti nacije a ne klase.³⁸ Ekstremni nacionalisti s desnice poput Barresa ili Koradinija, s druge strane, shvatali su da se radnici moraju mobilisati za “ispravan” politički ili socijalni program, i integrisati u nacionalnu zajednicu. Upravo ova kombinacija socijalnih vrednosti levice s političkim vrednostima desnice pretvorila je rani nacionalsocijalizam i kasnije čisti fašizam u jednu eksplozivnu silu. Zbog toga su, isto tako, ekstremni nacionalisti i fašisti i mogli da tvrde da su otkrili “treći put” do modernog sveta, put koji nije ni “kapitalističko-plutokratski”, ni “socijalističko-proleterski”.³⁹

61

---

36 Za Mihelsov intelektualni prelazak od socijalizma u fašizam videti članak iz dva dela Davida Beethama, “From Socialism to Fascism: the Relation Between Theory and Practice in the Work of Robert Michels”, *Political Studies*, 25:1 (mart 1977): 3-24, i 25:2 (jun 1977): 161-181. Videti i R. J. Ben-net, “The Elite Theory as Fascist Ideology – A Reply to Beetham's Critique of Robert Michels”, *Political Studies*, 25: 4 (decembar 1978): 474-488.

37 Gregor, *Young Mussolini*, I.

38 Zeev Sternhell, “Fascist Ideology”, u Walter Laqueur, ed., *Fascism. A Reader's Guide*, 315-379.

39 George L. Mosse, “Towards a General Theory of Fascism”, u George Mosse, ed., *International Fascism* (Sage Publications, London and Beverly Hills, 1979), 1-41.

Ma koliko kratak, ovaj izlet u ranu nacionalsocijalističku misao ipak ne otklanja pitanje šta je politička leвица a šta desnica. Da li ovaj izbor po srodnosti između levice i desnice znači da se uopšte ne može povući smisljena razlika između njih? Ili je pak moguće govoriti o fašizmu “levice, desnice, i centra”, i svrstati Huana Perona u kategoriju jednog “levog fašiste”, kao što je učinio Sejmor Martin Lipset u jednom svom klasičnom ogledu?⁴⁰ I kako razlikovati, ako je to uopšte moguće, “levi” od “desnog” komunizma?

II

TOTALITARIZAM LEVICE I DESNICE

Teoretičari totalitarizma koji su analitički opisivali ideološke i organizacione sličnosti između komunističkih, nacističkih i fašističkih oblika moderne diktature približili su se tvrdnji da su razlike između diktaturâ krajnje levice i desnice beznačajne sa stanovišta analitičke konceptualizacije, iako su bili sasvim svesni pojmovnih teškoća koje je povlačilo poređenje između Staljinovog Sovjetskog Saveza i Musolinijevog prototipa jedne *Stato Totalitario*.⁴¹ Njihove argumente su dopunili istoričari ideja koji su zajedničke ideološke korene levog i desnog ekstremizma tražili u Rusovom pojmu opšte volje, nemačkom idealizmu, romantičarskoj kritici sekularizovanog buržoaskog društva, u sve jačim napadima na njegove prosvetiteljske temelje u doba *fin-de-siècle*, kao i u mnogim zamršenim strujama antiliberalne misli u prvim decenijama dvadesetog veka.⁴² U oblasti društvenih pokreta, teoretičari “masovnog

62

---

40 “Fascism – Left, Right, and Center”, u Seymour Martin Lipset, *Political Man*, 127-183, 488-503. Za raspravu o Lipsetovoj tipologiji fašizma, videti Hans Rogger and Eugenn Weber, eds., *The European Right* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1965), 13-15.

41 Za klasične prikaze totalitarne teorije videti Sigmund Neumann, *Permanent Revolution* (Frederick A. Praeger, New York, Washington and London, 1965); Hannah Arendt, *Totalitarianism* (Harcourt, Brace, New York, 1951); Carl J. Friedrich and Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965); Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State* (The Free Press, New York, 1957). Za tu raspravu videti Carl J. Friedrich, Michael Curtis, and Benjamin R. Barber, eds., *Totalitarianism in Perspective: Three Views* (Prager Publishers, New York, Washington and London, 1969), i Ernst Menye, ed., *Totalitarianism Reconsidered* (Kennikat Press, Port Washington, N. Y. and London, 1981).

42 J. P. Talmon, *The Rise of Totalitarian Democracy* (The Beacon Press, Boston, 1952) i *The myth of the Nation and the Vision of Revolution* (Secker & Warburg and University of California Press, London, Berkeley and Los Angeles, 1981); Karl Dietrich Bracher, *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the Twentieth Century* (St. Martin's Press, New York, 1984).

društva” i “kolektivnog ponašanja” pokazali su, na razne načine, postojanje afniteti između socijalne anomije, marginalizacije i raspoloživosti masa za društvenu mobilizaciju pod vođstvom krajnje levice ili krajnje desnice.⁴³

Opšta adekvatnost totalitarnog koncepta, bar za Staljinovo i Hitlerovo razdoblje, nije, međutim, odstranila različita opažanja levice i desnice, i to ne samo u svakodnevnom političkom govoru, nego i u društvenoj nauci i historiografiji. Pretpostavke koje leže u osnovi sudova o levisi i desnici često se uzimaju zdravo za gotovo. Tako, knjiga pod naslovom *The Politics of Cultural Despair* (*Politika kulturalnog očaja*) teško da je mogla biti zamišljena kao jedna istorija levičarske misli, bar ne pre 60-ih godina.⁴⁴ Analogno tome, nema nijedne knjige o “masovnoj psihologiji socijalizma”.⁴⁵ Iako bi se verovatno mnogi složili da postoji socijalistička “autoritarna ličnost”, prvobitna rasprava o tom problemu bila je nadahnuta uglavnom nemačkim primerom.⁴⁶ Nasuprot tome, proučavaoci komunizma radije govore o “sovjetskom građaninu” ili “sovjetskim stavovima prema autoritetu”, pri čemu već i sam izbor reči ukazuje na sociološki a ne socijalnopsihološki pristup karakterističan za studije o nacizmu.⁴⁷ Smatralo se da su autoritarni aspekti komunizma posledica delovanja

---

43 William Kornhauser, *The Politics of Mass Society* (The Free Press, New York and London, 1959); Neil Smelser, *The Theory of Collective Behavior* (The Free Press, New York and London, 1962).

44 Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1961). Stern je bio sasvim svestan toga, pošto je u predgovoru drugom izdanju svoje knjige napisao da dok je “napad na modernost” godine 1960. delio mnoge pretpostavke s kulturalnim pesimizmom desnice iz doba *fin-de-siècle*, “ovoga puta galama je bila skopčana s nejasnom levičarskom orijentacijom; u skladu s tim, politički izraz anti-modernosti nije bio neki mistični nacionalizam, nego jedan utopijski socijalizam, čežnja za humanim marksizmom, marksizam dalje od realnosti socijalističkih režima koji su postojali ranije”.

45 Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism* (Farrar, Strauss and Giroux, New York, 1970). Rečito je, jasno, to što je Rajh dodao nov odeljak svojoj knjizi koji je uključio raspravu o Staljinovoj Rusiji. Ipak, staljinističko potiskivanje seksualnosti teško se može uporediti sa kvazierotičkim žarom Hitlerovih masovnih mitinga ili “muških fantazija” njegovih sledbenika. Videti Klaus Theelweit, *Male Fantasies* (The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987).

46 Theodor Adorno et al., *The Authoritarian Personality* (Harper and Row, New York, 1950).

47 Alex Inkeles and Raymond Bauer, *The Soviet Citizen* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1959). Margaret Mead, *Soviet Attitudes toward Authority* (Schoken Books, New York, 1966).

“sistema” ili autokratske ruske prošlosti, a ne proizvod autoritarne porodice iz niže srednje klase, posledica otuđenja, ili pak opšte evropske psihoze.⁴⁸ I na kraju, iako postoji mnogo radova o zlima komunizma, nema nijednog o “banalnosti komunističkog zla” ili o fašističkom *ketmanu*.⁴⁹

Naglasak koji su proučavaoci krajnje desnice stavili na “kulturalni očaj”, “autoritarnu ličnost”, “masovnu psihologiju” i “banalnost zla” nije nimalo slučajan. Gde god se dogodio, prelazak sa socijalističke levice na ekstremnu nacionalističku ili fašističku desnicu temeljio se na specifičnim preradama marksizma, uvek u pravcu *kulturalno iracionalnih* elemenata. Ideološko privilegovanje “intuicije” i “volje” ili efemernih sfera nacionalne “duše” jačalo je u srazmeri sa udaljavanjem od izvornog marksizma, sve dok nije ostalo ništa osim mržnje prema liberalizmu (ne nužno i kapitalizmu), isticanja uloge nasilja u društvenoj promeni, i romantičnog viđenja harmonične zajednice proizvođača ujedinjene u jednoj organski integriranoj i korporativistički organizovanoj naciji (za razliku od Marksovog “kraljevstva slobode” koje prevazilazi nužnost). Određenije, odbačen je istorijski materijalizam zajedno s utilitarističkim i racionalističkim pretpostavkama koje mu leže u osnovi, i koje deli zajedno sa liberalizmom.

Prema programatskim rečima samoga *Ducea*, fašizam predstavlja “tačnu negaciju doktrine istorijskog materijalizma po kojem se istorija ljudskih civilizacija može objasniti samo kao borba interesa između različitih društvenih grupa i kao nešto što je poteklo iz promene u sredstvima i oruđima proizvodnje”. Za razliku od toga “fašizam veruje, sada kao i uvek”, u svetost i junaštvo, to jest u činove u kojima ulogu ne igra nikakav ekonomski motiv – ni dalek ni neposredan. U tom pogledu, fašistička etika “poriče mogućnost 'materijalističkog poimanja sreće'”, to jest “izjednačenje prosperiteta i sreće, koje bi preobrazilo ljude u životinje s jednom jedinom preokupacijom: preokupacijom da budu dobro nahranjeni i debeli, te prema tome uniženi na puko fizičko postojanje”.⁵⁰

Kao što tvrdi Zev Sternhel, u filozofskoj ravni fašistička je ideologija predstavljala “odbacivanje vrednosti poznate u kulturi svoga doba kao materijalizam”, to jest celog “racionalističkog, individualističkog i utilitarnog nasleđa sedamnaestog i osamnaestog veka” u ime novog idealizma koji se, u principu, zasniva na

---

48 Erich Fromm, *Escape from Freedom* (Rinehart and Winston, New York, 1969).

49 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (The Viking Press, New York, 1963). Czeslaw Milosz, *The Captive Mind* (Alfred Knopf, New York, 1953).

50 Benito Mussolini (i Giovanni Gentile), “The Doctrine of Fascism”, u Adrian Lyttleton, ed., *Italian Fascisms*, 37-57. Za ove navode videti 48-49.

psihološki iracionalnim temeljima.⁵¹ Stoga se može reći da je sasvim ispravno što je “masovna psihologija”, sa svojim pojmom “autoritarne ličnosti”, imala veći značaj u proučavanju fašizma nego u proučavanju komunizma.

Pogrešno bi bilo pomisliti da je komunističko verovanje u krajnju racionalnost istorijskog razvoja samo ideološka fasada bez većih posledica po mentalitet partijskih kadrova. Izvitoperena i neumitna logična doslednost Rubaševljevog samopreispitivanja u Kestlerovom delu *Darkness at Noon (Mrak u podne)*⁵² dobra je ilustracija interiorizacije visokoracionalizovane “dijalektike istorijske neizbežnosti”. Čak i kad nemilosrdna logika istorijske nužnosti tera Rubaševa da prizna nepostojeće grehe protiv Partije, čime doprinosi krajnje iracionalnom ishodu jačanja Staljinove tiranije, ni u njegovim motivima ni u njegovom rezonovanju nema ničeg iracionalnog. Ako je komunistički bog propao,⁵³ to nije bilo usled pomanjkanja unutrašnje logičke doslednosti u samoj doktrini nego usled raskoraka između njenih samoproglashenih ciljeva i neprihvatljivih sredstava za njihovo postizanje. Oni koji su iz humanističkih razloga podržavali komunizam taj sve širi jaz su sve teže podnosili. U potonjim stadijumima komunizma taj jaz sve je više opažan kao sukob “između ideala i stvarnosti”,⁵⁴ najpre od reformistički orijentisanih marksističkih intelektualaca, a potom od sve većeg segmenta najšireg stanovništva, postajući jedan od glavnih razloga propasti “realnog socijalizma”. Naprotiv, uprkos tome što je fašizam privukao i neke visokosofisticirane intelektualce, i što su postojali razočarani fašistički i nacistički revolucionari, mnogo je teže zamisliti pad “realnog fašizma” zbog sličnih razloga, makar i samo zbog toga što se mnogi intelektualci-simpatizeri fašizma nisu osećali primoranima da prihvate “fašističku ideologiju na način na koji su antifašisti prihvatili marksističku”,⁵⁵ već su se zadovoljili time što su u fašizmu otkrili jednu spoljnu silu koja može da zaustavi plimu civilizacijske dekadencije i propasti.

Da bismo bolje shvatili različite stupnjeve intelektualne racionalizacije u komunizmu, odnosno fašizmu, upoređićemo Musolinijev i Lenjinov pogled na svet. Ova dva revolucionara imala su mnogo zajedničkog, ali su im se politički putevi razišli tokom Prvog svetskog rata, što je ostavilo znatne posledice po pokrete i režime koje će voditi u posleratnom periodu. Baš kao Musolini, Lenjin je počeo s na-

---

51 Sternhell, *Fascist Ideology*, 7-8.

52 Arthur Koestler, *Darkness at Noon* (Bantam Books, New York, 1968).

53 Richard Crossman, ed., *The God that Failed* (Harper, New York, 1949).

54 Svetozar Stojanović, *Between Ideals and Reality. A Critique of Socialism and its Future* (Oxford University Press, New York, 1973).

55 Stepehn Spender, “Introduction”, u Alastair Hamilton, *The Appeal of Fascism* (Avon Books, Macmillan, New York, 1971).

padom na reformistički socijalizam i ekonomizam. Razočarani u dogmatsko verovanje svojih drugova u gvozdene zakone istorijskog razvoja, i Lenjin i Musolini su razradili jedno *voluntarističko* i *elitističko* tumačenje marksizma, videli u partiji jednu visokohijerarhizovanu organizaciju herojskih ratnika čiji je glavni zadatak da usade radnicima revolucionarnu svest, te u nasilju neophodno sredstvo klasne borbe.⁵⁶ Lenjinu uopšte nije bila tuđa masovna psihologija, kao što pokazuje komunističko pridavanje važnosti *agitpropu*.⁵⁷ Nije nimalo slučajno što je Lenjin hvalio Musolinijevu revolucionarnu odlučnost u unutrašnjim borbama među italijanskim socijalistima, dok je Musolini izražavao divljenje prema “gigantskom, varvarskom i univerzalnom” u boljševizmu.⁵⁸

Ipak, za razliku od Musolinija, Lenjin nikad nije odbacio pozitivističke i naučne strane marksističkog učenja. A nije krenuo ni u pravcu nacionalizma, uvek ostajući odlučni kritičar “šoviniističkih” skretanja u boljševičkim redovima.⁵⁹ Za razliku od Musolinija koji je svesno promovisao kult *Ducea* do te mere da je “fašizam” zamenio “musolinizmom”,⁶⁰ Lenjin ideološki nije odobravao *voždizam*,⁶¹ iako je u praksi zadržao za sebe pravo da donosi konačne odluke o ispravnom kursu revolucije. Dok je Musolini veličao Državu kao “duhovnu i moralnu činjenicu”, i kao “ap-

---

56 Za sličnosti između Lenjina i Musolinija videti Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 200-219, i Domenico Stembrini, “Mussolini and the Legacy of Revolutionary Socialism”, u George Mosse, ed., *International Fascism*, 91-125.

57 Richard Pipes navodi Bazhanova kako je Lenjin uvek imao primerak Le Bonove *Psihologije gomile* na stolu; oduševljenje za tog francuskog mislioca delio je sa Musolinijem i Hitlerom. Videti Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime* (Harper Collins, London, 1994), 270 n.

58 Lenjin je podržao Musolinijev stav na kongresu Italijanske socijalističke partije 1912. u Ređo Emiliji. Videti Gregor, *Young Mussolini*, 132-133, za ovu podršku kao i za dodatni zbirni pregled sličnosti između Musolinija i Lenjina. Za Musolinijevo divljenje “varvarskim” putevima boljševizma, videti Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 252.

59 Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (Random House, New York, 1968).

60 Piero Melograni, “The Cult of the Duce in Mussolini's Italy”, u G. Mosse, ed., *International Fascism*, 72-91.

61 Naravno, Lenjin je postao predmet “herojskog kulta” u Sovjetskom Savezu. Ali iako je taj proces otpočeo još za njegovog života, i iako je Lenjin lično rukovodio ranim pokušajima da se “kanonizuju” i “monumentalizuju” boljševički heroji, “nema dokaza da je uopšte i pomišljao na glorifikaciju spomena na njega posle njegove smrti”. Videti Nina Tumarkin, *Lenin Lives. The Cult of Lenin in the Soviet Union* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983), 67.

solut pred kojim su pojedinci i grupe relativni”, Lenjin je, po rečima Kena Džovita (Jowitt), partiju pretvorio u “harizmatičnog junaka novoga tipa”, a državi predvideo neslavnu sudbinu “odumiranja” u budućnosti, i podjednako neslavno potčinjavanje proleterskoj avangardi u sadašnjosti.⁶² I na kraju, Lenjinov latentni pesimizam, koji se vidi iz njegovog nepoverenja u revolucionarne instinkte mase,⁶³ nije imao mnogo veze sa “kulturnim pesimizmom”.

Teoretičari totalitarizma su prilično olako prelazili preko takvih razlika. Nije stoga nikakvo čudo što se taj nemar odrazio na njihovu sliku totalitarnih režima: naime, minimizovana je uloga ideologije, a pridat je mnogo veći značaj formalnim sličnostima između komunističkog, nacističkog i fašističkog poretka. S druge strane, uticaj komunizma, nacizma, ili fašizma na nasleđene ekonomske strukture, ili uticaj ideologija na organizacione strukture nije se podrobnije ispitivao.⁶⁴ Po rečima Ričarda Pajpsa (Pipes), dok je “u teoriji komunizam racionalan i konstruktivan, a 'fašizam' iracionalan i destruktivan”, razlika je “zamagljena u praksi u kojoj 'biće' određuje 'svest’”. A tim ironičnim parafraziranjem Marksa Pajps hoće da kaže da, kad se jednom uspostave, “totalitarne institucije potčinjavaju ideologiju i oblikuju je po svojoj volji”.⁶⁵

67 Nije teško videti, međutim, da je takva instrumentalizacija uloge ideologije u protivrečnosti sa celim duhom teorije totalitarizma čijim je mnogobrojnim varijantama zajedničko shvatanje da glavne inovacije ovog novog tipa diktature leže upravo u činjenici da ona zahteva “totalni preobražaj čovečanstva” u skladu sa unapred stvorenim utopističkim planom.⁶⁶ Kad same elite nisu pobornice “totalne

---

62 Benito Mussolini, “The Doctrine of Fascism”, u Lyttleton, 53-57. Ken Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction* (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, and London) 1-50.

63 Alfred Mezer, *Leninism* (Frederick A. Praeger Publishers, New York, Washington, and London, 1962), 74, 78-79, 290-291.

64 Juan Linz, “Totalitarian and Authoritarian Regimes”, u Fred I. Greenstein and Nelson W. Polsby, eds., *Handbook of Political Science* (Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts, Menlo Park, California, and London, 1975), Vol. 3, 175-411. Videti posebno raspravu na stranama 230-240.

65 Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 280-281.

66 U konkretnom Pajpovom slučaju, ovo svođenje ideologije na puko oruđe u rukama totalitarnih elita teško se uklapa u pravac cele njegove istorijske argumentacije po kojoj je inteligenciji i njenim utopijskim idejama pripisana ključna uloga u opštem objašnjenju Ruske revolucije i njenog “katastrofalnog toka i posledica”. Videti Richard Pipes, *The Russian Revolution* (Alfred Knopf, New York, 1991), 121-153.

ideologije”, s pravom govorimo o autoritarnim režimima koje je opisao Huan Linc (Linz).⁶⁷ U stvari, kao što priznaju i Pajps i drugi teoretičari totalitarizma, najvažnije razlike između totalitarizma levice i totalitarizma desnice vuku korene iz odanosti njihovih pristalica raznim ideologijama, kao i u organizacionim posledicama koje proizlaze iz ideologije.

Prva glavna razlika između totalitarizma levice i totalitarizma desnice leži u komunističkom univerzalizmu, za razliku od fašističkog partikularizma. Komunistička odanost “proleterskom internacionalizmu” koji ima korene u nasleđu prosvetiteljstva, u ogromnoj je suprotnosti sa “gotovo ludačkom odanošću fašista nacionalizmu, čak i pannacionalizmu protiv države kad se njene granice ne podudaraju sa nacijom”.⁶⁸ Ako postoji jedna glavna odlika fašističke ideologije, piše jedan savremeni proučavalac ove pojave, onda je to njeno verovanje u nužnost nacionalnog preporoda, njen “populistički ultranacionalizam”.⁶⁹ Iako je fašizam bio evropska pojava,⁷⁰ inherentni “partikularizam” fašista, pa i nacističkog totalitarizma, uprkos rasnoj, i potencijalno transnacionalnoj privlačnosti ovog drugog, ograničavao je njegov međunarodni mobilizacijski potencijal u poređenju sa komunizmom.⁷¹

Racionalističke komponente marksističkog učenja, njegovi počeci u prosvetiteljskom napadu na tradiciju, i principijelna odanost empirijskoj sociološkoj analizi u službi klasne borbe, proširuju obuhvat imanentne kritike u komunističkoj ideologiji, uprkos svetovnom mesijanizmu koji proističe iz njegovih hegelijanskih korena. Upravo ti racionalistički elementi i čine komunističku ideologiju bližom izvesnom obliku demokratije, iako je njena lenjinistička primena totalitarna po prirodi. Već sam izraz *totalitarna demokratija* neprimenljiv je na desničarski totalitarizam.⁷² Postojanje srazmerno koherentnog marksističkog kanona koji se kroz ideološku razradu može preinačivati u skladu sa zahtevima date istorijske situacije, nije samo lično

68

---

67 Juan Linz, “An Authoritarian Regime: Spain”, u Erik Allardt and Yrjö Littunen, eds., *Cleavages, Ideologies, and Party Systems* (Transactions of the Westmarck Society, X, Hellsinki, 1964), 291-343.

68 Juan Linz, “Totalitarian and Authoritarian Regimes”, 233.

69 Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (Routledge and Kegan Paul, London and New York, 1991).

70 Za fašizam kao evropski fenomen, videti Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*; Francis Carsten, *The Rise of Fascism* (The University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967); S. J. Woolf, ed., *European Fascism* (Vintage Books, Random House, New York, 1969).

71 Friedrich and Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 94-95.

72 J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, 7.

diskreciono pravo vođe, nego pruža racionalnu osnovu za formulisanje političkih ciljeva, čak i ako se do njih ne stiže putem proceduralnih sredstava karakterističnih za institucionalizovani demokratski režim. Neprestano i ciklično pojavljivanje reformatora u vladajućim komunističkim partijama posledica je pomenute činjenice.⁷³ I na kraju, otvorena odanost komunista modernizaciji, koja se odražava u otvorenom divljenju modernizaciji kao etosu, a ne samo kao praksi “tejlorizma” ili “američke efikasnosti”, neposredna je posledica širokog prihvatanja modernoga etosa.⁷⁴

Suprotno tome, čak i intelektualno najsofisticiranije preteče ili simpatizeri fašizma izražavali su estetsko gađenje prema nekim glavnim odlikama modernosti.⁷⁵ Uprkos kultu mašine koji su gajili futuristi, doslednoj upotrebi nauke i tehnologije u službi vojnih projekata, i “racionalno-birokratskom” karakteru nacističkih postupaka istrebljenja, ideološko neprijateljstvo mnogih fašista prema velikom gradu kao takvom (ne samo prema buržoaziji), glorifikacija vojničkih vrlina i paganskog rituala, nacističko isticanje *Volksgemeinschafta*, kult zdravog seljačkog načina života i čisto telesne snage kao vrednosti po sebi, ukazuju na snažne elemente antimodernog etosa u desničarskom totalitarizmu.⁷⁶ Kao što tvrdi Džefri Herf, etos *reakcionarnog moderni-*

73 Ken Jowitt, *The New World Disorder* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1992), 1-50.

74 Za Lenjinovo divljenje tejlorizmu videti Kendall Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia* (Princeton University Press, Princeton, 1978), 44-66. Za Staljinove pohvale “američkoj efikasnosti” kao nužnom korelatu “ruske revolucionarne metle”, videti njegovu knjigu *Problems of Leninism* (Foreign Language Press, Peking), 113-115.

75 Alastair Hamilton, *The Appeal of Fascism* (Avon, Discuss Books, New York, 1973).

76 Za klasični pregled fašizma kao oblika “utopijskog antimodernizma”, videti Henry A. Turner, Jr., “Fascism and Modernization”, *World Politics*, 24:4 (1972): 547-64. Nedavno su mnogi istoričari preispitali Turnerove teze, tvrdeći da je nacizam prisno povezan sa “modernošću” ako ne i “modernizacijom”. Za promenljive izraze u raspravi, videti Mark Roseman, “National Socialism and Modernization”, u Richard Bessel, ed., *Fascist Italy and Nazi Germany* (Cambridge University Press, Cambridge, England, 1996), 197-230. Čak i jedan odlučniji kritičar “antimoderne teze”, kao što je Stanli Pejn, međutim, primoran je da prizna da je fašizam “težio da ubrza mnoge, ali ne sve aspekte modernizacije, dok je odbacivao i preinačivao ostale na putu do neuspelog ostvarenja svoje separatne nacionalističko-rasističke utopije. Na kraju, u fašizmu je bilo najmodernije to što je bio 'veoma moderan oblik tiranije', drugačiji od svih ostalih.” Videti Stanley Payne, *A History of Fascism, 1914-1945* (University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1995), 486. Takav zaključak teško može da obesnaži tvrdnju o suštinski antimodernom etosu mnogih fašističkih pokreta.

zma obeležio je čak i one pronacističke intelektualce koji su veličali modernu tehnologiju, totalni rat, i kult mašine kao integralne elemente nacionalnog preporoda:

U kulturnom smislu, marksizam-lenjinizam je bio mnogo manje neprijateljski nastrojen prema *Geistu* (duhu) kapitalizma nego prema kulturnoj revoluciji desnice koja je pothranjivala hitlerizam. Lenjinovo oduševljavanje tejlorizmom samo je jedna manifestacija marksističko-lenjinističkog gledišta da komunizam nastaje na osnovama naučnih i tehnoloških trendova u okviru kapitalizma. Dok je čitav etos nemačke diktature bio uperen protiv prosvetiteljstva, sovjetski lideri su verovali da poseduju istinsku nauku o istoriji i društvu. Stoga nije čudno što su nacisti težili da tehnologiju razdvoje od bezdušnog *Amerikanismusa*, dok su se Sovjeti upinjali da sustignu i prestignu najnovija razvojna zbivanja u kapitalizmu.⁷⁷

Organizacione razlike ne proizlaze samo iz ideologije. Situacioni činiooci, kao i neophodnost prilagođavanja specifičnom društvenom okruženju, utiču na formulisanje razvojnih zadataka i dnevne politike, a time u velikoj meri i na profil režima. Ipak, neke od glavnih razlika između levog i desnog totalitarnog režima mogu se približe odrediti na osnovu izraženog “izbora po srodnosti” sa ideološkim premisama učenja komunizma, odnosno fašizma, čak i kad se te razlike ne mogu izvući iz tih ideoloških premisa s preciznošću deduktivne logike.

70

Tako, na primer, lenjinistički “demokratski centralizam” u načelu dopušta unutarpartijsku debatu, iako je sam taj princip često bio kršen, gušen pod svakovrsnim izgovorima, a tokom duge Staljinove vladavine praktično i ukinut. Sklonost ka *voždizmu* (ličnom vođstvu) koja se neprestano i iznova javlja u komunističkim partijama i stvarna monopolizacija vlasti od strane lidera u mnogim komunističkim zemljama ukazuju na stalni značaj *lične harizme* u svetu lenjinističkih režima. No čak ni u Staljinovom vremenu nije bilo pokušaja da se *formalno institucionalizuje Führerprinzip*.⁷⁸ Gledano sa spoljne strane, visokoritualizovane i orkestrirane proslave Staljinove harizme i njegovog neopatrimonijalnog poziranja u smislu “Dobroga cara”⁷⁹ u snažnoj su suprotnosti sa Hitlerovim “spontanijim” masovnim mitinzima i s njegovom bukvalnom, fizičkom bliskošću s masama. Dok se “primena

---

77 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge University Press, Cambridge, 1984), 223.

78 Jowitt, *The New World Disorder*, 8-9.

79 Za pokušaje ritualizovanja Staljinovog harizmatškog statusa kao “nepogrešivog vođe” i za razlike između zvaničnih predstava Lenjina i Staljina u tom

modela harizmatškog autoriteta za Hitlera čini neupitnom”, piše jedan uvaženi historičar, u slučaju Staljinova primena pojma harizme je problematičnija, prvenstveno stoga što se “može tvrditi da u ovom drugom slučaju misija leži na Komunističkoj partiji kao nosiocu marksističko-lenjinističkog učenja” (a ne na vođi).⁸⁰

Nasuprot komunističkim režimima, dakle, kult ličnog vođstva bio je izražen u svim fašističkim režimima, a do kraja formalizovan u nacističkoj teoriji i praksi. U slučaju ekstremnog nacizma, teško je čak i zamisliti proces institucionalizacije harizmatškog načela u položaj nekakvog nacističkog “*genseka*” (generalnog sekretara partije), da i ne govorimo o njegovom “preobražaju u pravcu racional-legalnog” autoriteta. Nije čak lako ni zamisliti devoluciju nacističkog režima u neku vrstu tradicionalističke frankističke diktature.⁸¹ Čak i u “blažem” italijanskom slučaju, makijavelističko shvatanje da će se svet moći iznova izgraditi putem volje za moć svemoćnog vođe (političar kao umetnik u Makijavelijevom shvatanju političke veštine) najvažnije je za identitet Musolinijevog režima.⁸² Naprotiv, komunizam je nadživeo Staljinovu smrt, povrativši partiji njen “sveti” status.⁸³

71 Druga velika razlika između komunističkog i fašističkog režima tiče se karaktera aparata prinude. “Formalna institucionalizacija paramilitarnih organizacija kao što su SA i SS” u nacističkom slučaju, i posebna uloga fašističkih odreda u Italiji, praćenih izričitim kultom nasilja u oba slučaja, nisu imali paralele u komunističkim režimima, u kojima su specijalna ovlašćenja data tajnoj policiji i dalje bi-

---

pogledu, videti Victoria Bonnell, *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin* (University of California Press, 1997, Berkeley and Los Angeles, 1997), 136-186.

80 Ian Kershaw, “Working towards the Führer’: reflections on the nature of the Hitler dictatorship”, in Ian Kershaw and Moshe Lewin, eds., *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison* (Cambridge University Press, Cambridge, 1997), 88-107. Videti takođe, u istoj knjizi, Moshe Lewin, “Stalin in the mirror of the other”, 107-135, i Michael Mann, “The contradictions of continuous revolution”, 135-158.

81 Ovo je energično tvrdio Hans Mommsen, “Cumulative radicalisation and progressive self-destruction as structural determinants of the Nazi dictatorship”, u Kershaw and Lewin, *Stalinism and Nazism*, 75-88, kao i njegov raniji članak, “National Socialism: Continuity and Change”, u Walter Laquer, ed., *Fascism. A Reader's Guide*, 179-211. Za strukturalne osnove nacističkog režima videti Martin Broszat, *The Hitler State* (Longman, London and New York, 1981).

82 Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* (University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1997).

83 Jowitt, *The New World Disorder*, 9-11.

la podređena formalnoj kontroli partijskog vođstva, i to uprkos staljinističkim “zastranjivanjima”. Kako piše Linc, u komunističkim režimima “totalna kontrola vojske, i njena politizacija od političkog vođstva, kao i politizacija policije, sprečile su nastanak organizacijâ specijalizovanih za nasilje kao dela partije, kao i drugih organizacija (na primer raznih jurišnih odreda) koje bi se razlikovale od ovih profesionalnijih organizacija”.⁸⁴

U kulturnom smislu, racionalna, empirijska i proceduralna komponenta komunističke ideologije pomaže nam da objasnimo pozitivniji stav komunističke prema društvenoj promeni, veću savitljivost u političkom odlučivanju i formulisanju dnevne politike, i manje-više redovno pojavljivanje reformatora u partijskim redovima. Nasuprot tome, u kratkom razdoblju nacističke i fašističke vladavine bilo je malo “reformatora”, dok je “revolucionara” bilo u i te kako velikom broju. Već i sam pojam “nacističkog menjševika” je apsurdan, dok drugova sa “socijal-demokratskim sklonostima” ima u izobilju. Na kraju, nije nimalo slučajno što je bilo mnogo pokušaja da se “humanizuje” realni socijalizam; s druge strane, govoriti o “fašizmu s ljudskim licem” ostavlja utisak jedne zaista groteskne protivrečnosti.

Idealno-tipski, ključne ideološke i organizacione razlike između levog i desnog totalitarizma mogle bi se prikazati na sledeći način:

Tabela I. Levi i desni totalitarizam

Ideologija

Komunizam	Fašizam
Klasna borba	Klasna harmonija
Slavljenje proletarijata i partije	Slavljenje države, nacije ili rase
Internacionalizam	Ekstremni nacionalizam
Antikapitalizam	Napad na finansijski i “spekulativni” kapital
Antiburžoaski stav	Antiburžoaski, često antisemitski stav
Klasna jednakost	Statusna jednakost za članove više nacije ili rase
Socijalna pravda	Socijalna i nacionalna pravda
Prihvatanje duha nauke i tehnologije	Nauka i tehnologija u službi rata
Nasilje radi društvene promene	Kult nasilja po sebi

⁸⁴ Linc, “Totalitarian and Authoritarian Regimes”, 215.

Avangarda proletarijata	Elita heroja
Harizma Partije (i Vođe)	Harizma vođe
Demokratski centralizam, kolektivno vođstvo	Princip vođe
Ograničeni impersonalizam (unutarpartijska debata)	Lična odanost
Kontrola tajne policije od strane partije	Institucionalizacija paramilitarne politike
Prvenstvo ideologije nad ritualom	Ritualizacija politike kao umetnosti

III

LEVICA, DESNICA I “BORBENA PARTIJA” U POZNOM KOMUNIZMU: JEDAN IDEALNO-TIPSKI MODEL NOVOG NACIONALSOCIJALIZMA

73 Ova zacelo veoma shematska rasprava o razlikama između levog i desnog totalitarizma omogućava nam da osvetlimo ključne komponente prelaska s komunističkih na krajnje nacionalističke poglede na svet u kontekstu kasnog komunizma. Kad komunistički režimi uđu u period završne krize sistema, vodeći “konzervativci” u *aparatu* komunističke partije aktiviraju herojsku i harizmatiku komponentu svog ideološkog pogleda na svet. Pošto pozivi na klasnu borbu više ne deluju, i pošto postojeći ideološki korpus ne pruža odgovore na nove izazove, ideološki odbranaški stavovi bivaju postupno zamenjeni rastućom odanošću alternativnim, ali potencijalno jednako harizmatičnim shvatanjima tipičnijim za “nacionalističku desnicu”. Država i nacija postepeno stiču prevlast nad socijalnom pravdom ili privrednom reformom “u okviru socijalizma”, dok se kapitalizam sve više poistovećuje sa Jevrejima, ili masonima, ili naprosto s neprijateljskim, mada donekle apstraktnim “Zapadom”. U tom kontekstu, sve je više zahteva da se upotrebe institucije državne prinude (tajna služba, vojska) kao poslednja odbrana od neprijatelja nacije. Kad su ovi preobražaji u jeziku ideologije praćeni promenama u organizacionim tehnikama vlasti (uzdanje u masovne mitinge umesto u partijske komitete, ili upotreba paramilitarnih organizacija), politički krug opisan izrazom *les extrêmes se touchent* (krajnosti se dodiruju) zatvara se i javlja se jedan novi oblik “nacionalsocijalizma”. Ne iznenađuje to što ideološka promena nikad nije potpuna, i što elementi komunističkog ideološkog nasleđa ulaze u ovaj “levičarsko-desničarski” pogled na svet. Određenije rečeno, ovi

elementi uključuju principijelno neprijateljstvo prema političkom pluralizmu i privatnoj svojini i tržištu u ekonomskoj sferi, naglasak na socijalnoj pravdi nasuprot “puko” formalnoj jednakosti pred zakonom, i glorifikaciju herojskih i vojnih postignuća prethodnog režima.

U organizacionom smislu, odbrana države ili nacije postaje zamena za partijski “borbeni zadatak” koji potencijalno može da obnovi institucionalni integritet partije time što će njenim kadrovima pružiti novi osećaj misije i dobro definisane institucionalne “mete” u jednom korenito izmenjenom društvenom okruženju.⁸⁵ Za ortodoksne kadrove duboko uronjene u borbeni ideološki etos, takva borba protiv “spoljnih neprijatelja” i “unutrašnjih izdajnika” je, u svakom slučaju, samo nastavak “revolucije” u novom istorijskom kontekstu. U kulturnom smislu, glorifikacija revolucionarnog samožrtvovanja, kult “Velikih patriotskih” ili “Narodno-oslobodilačkih” ratova, posebna aura koja okružuje socijalističku otadžbinu i njene istorijske branioce jesu, na kraju, ključni elementi njihove političke socijalizacije.⁸⁶ Ovaj “borbeni etos” ortodoksnih partijskih kadrova ojačan je kvazivojnom prirodom sovjetskog tipa industrijalizacije, s naglaskom na “probijanja plana” i herojska postignuća.⁸⁷ Ključna razlika leži u tome da se jezik *borbe, bitke i mobilizacije*,⁸⁸ koji i dalje nadahnjuje znatan segment vladajuće partije, sad sve više upotrebljava za svrhu *nacionalne mobilizacije*.

74

---

85 Za ideju “borbenog zadatka” kao ključnog elementa u obezbeđivanju institucionalnog integriteta komunističkih partija, videti Philip Selznick, *The Organizational Weapon. A Study of Bolshevist Strategy and Tactics* (The Free Press, Glencoe, Illinois, 1960).

86 Ovo posebno važi za slučajeve u kojima je domaća revolucija trijumfovala na herojski način uprkos ogromnim teškoćama, što je za ishod imalo postojanje nečega što se zaista moglo glorifikovati. No, kao što pokazuju slučajevi generala Moczara, Čaušeskua ili Živkova, Poljska, Rumunija i Bugarska – zemlje za koje se ne može reći da su iskusile herojsku revoluciju – ipak nisu bile bez “borbeno orijentisnih” funkcionera koji su u nacionalizmu našli novi izvor legitimiteta i identiteta.

87 Za argument da je komunizam *de facto* predstavljao oblik “industrijskog militarizma”, videti Andrew Janos, “Social Science, Communism, and the Dynamics of Political Change”, *World Politics*, 44:1 (oktobar 1991): 81-113.

88 Jedan marljivi posmatrač srpske političke scene pronašao je da se reč “mobilizacija” pojavljuje ravno 53 puta i da je upotrebljena na najmanje 30 različitih načina u priređenom zborniku govora Slobodana Miloševića. Za ovaj natčovečanski napor videti Kosta Čavoški, *Slobodan protiv slobode* (Dosijske, Beograd, 1991), 19-28. Za Zjuganovljev borbeni mentalitet i preobražaj jezika ideologije, videti Veljko Vujačić, “Gennadii Ziuganov and the Third Road”.

Kada imamo u vidu instrumentalne interese elite, činjenica da partijski konzervativci uzimaju za metu jednovremeno i razne “neprijatelje” proleTERSKE avangarde i “neprijatelje” socijalističke otadžbine ima tu prednost da privlači na njihovu stranu kadrove iz institucija državne prinude, od tajne policije do vojske, koji su uvek spremni za neku novu “mobilizaciju” protiv stvarnih ili zamišljenih neprijatelja socijalističke otadžbine.⁸⁹ Istovremeno, pozivanje na nacionalizam može doneti i dodatnu korist time što će izazvati rascep u disidentskoj inteligenciji i kooptirati elemente iz antikomunističke nacionalističke opozicije.⁹⁰ Kad se steknu “objektivne istorijske okolnosti”, mobilizacija se može proširiti sa odabranih elemenata proleTERSKE avangarde i inteligencije na *čitav narod*. Krajnja posledica tog procesa može biti stvaranje jedne moćne iluzije, ako ne i stvarnosti “poželjnog jedinstva između partije i naroda” koje, pod normalnim okolnostima, upadljivo nedostaje u poznom socijalizmu. Jednom kad se ta očajnički potrebna narodna podrška *simuliše, izmanipuliše, a delimično i ostvari*, počinju da se otvaraju nove prilike da se odgovornost za ekonomske neuspehe kasnog socijalizma skrene sa same proleTERSKE avangarde na razne spoljne i unutrašnje neprijatelje. Ovako izmanipulisani konsenzus može poslužiti tome da se stvarna politička jednakost između elite i građana zameni, kako je to Džovit izvrsno formulisao, njihovim *nacionalnim jedinstvom*.⁹¹

75

No po pravilu, takav prelazak na vrednosti “desnice” ima svoju organizacionu i ideološku cenu. Organizaciono, prisvajanje jednog otvoreno nacionalističkog programa može odvesti slabljenju, pa i zameni “demokratskog centralizma” i/ili kolektivnog odlučivanja nekim oblikom *lične harizme* ili *lične vladavine*. Na duži rok, i legitimnost i organizaciona koherentnost partije može početi da zavisi od harizme ili ličnosti vođe, i to do te mere da može biti dovedeno u pitanje i samo postojanje partije kao samostalne organizacije. Kad produžena “zloupotreba položaja” postane stvar vođinog diskrecionog prava, otvara se put političkoj korupciji koja je ionako bila izvorom mnogih zala već u “neotradicionalnoj fazi” kasnog socijalizma. Iz

---

89 U svom članku “Soviet Neo-Traditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime”, *Soviet Studies*, 35:3 (jul 1983): 275-297, Ken Džovit je predvideo mogućnost “partijsko-vojnog” ishoda kao jednog izlaza iz ćorsokaka političke korupcije karakteristične za “neotradicionalnu” fazu lenjinističkih režima. Specifičnije, takav ishod bi obuhvatio pretvaranje sovjetskog vojnog lica u “odgovarajućeg herojskog aktera” koji bi se nosio sa “sve većim brojem etničko-nacionalnih borbenih zadataka...”.

90 Za napore ruske elite da kooptira nacionalističku inteligenciju, videti Yitzhak Brudny, *Reinventing Russia*.

91 Jowitt, “Sovjetski neotradicionalizam”, 291.

svih tih razloga, jačanje partije kroz obnovljenu “političku borbu” može se ispostaviti kao jedva nešto više od njenog privremenog oporavka pre konačnog pada u novi postkomunistički “neotradicionalizam”.⁹²

Ideološki, zamena klasnih neprijatelja neprijateljima čitave nacije, i klasne borbe etničkim ili nacionalnim ratom, gura partiju u pravcu tradicionalnih osećanja i ideala, i saradnje sa organizacijama desnice koje se mogu pojaviti kao potencijalno jaki politički takmaci. I na kraju, produžena odanost očuvanju nekih bitnih elemenata socijalizma slabi privlačnost partije kod mlađih birača, čiju energiju lakše kanališu novoobrazovane demokratske partije ili organizacije ekstremne desnice koje se izrično odriču svih “komunističkih koještarija” o vrlinama starog poretka.

Na još ranijem stupnju istorijskog razvoja, jedna od glavnih prepreka ostvarenju programa konzervativaca jeste otpor raznih partijskih “reformatora” čije prihvatanje proceduralno-racionalnih elemenata marksističkog učenja i privrednog preobražaja u okviru parametara socijalizma neizbežno vodi partiju u tipično “menjševičkom” pravcu. Zainteresovaniji za stvarno “sustizanje Zapada” nego za vladanje putem sile ideologije i oružja, partijski reformatori usvajaju pomirljiviji stav prema društvu, a naročito prema inteligenciji kao njegovom najartikulisanijem predstavniku u “zrelom socijalizmu”.⁹³ Ono što počinje kao pokušaj kooptiranja tehnokratske inteligencije za stvar odlučnog, iako socijalističkog proboja u postindustrijsko društvo kroz ograničeni pluralizam pod pokroviteljstvom vladajuće partije, po pravilu se okončava sve većom popustljivošću prema “građanskom društvu” čija se novoprobudena energija vidi kao neophodna za sprovođenje reforme uprkos konzervativnom otporu. Kad se jednom dođe do te tačke, ostaje još samo jedan korak do punog odbacivanja partijskog monopola na politički život i “ropskog imitiranja” zapadnjačkog tipa socijalne demokratije kroz prihvatanje punog političkog pluralizma. Kad se “konzervativci” pak okrenu etatiističko-nacionalističkom programu kao poslednjem прибежишту protiv naizgled nezaustavljivog svr-

76

---

92 Očigledno, upravo se ovo dogodilo u Srbiji gde je i sama sudbina Socijalističke partije Srbije počela da zavisi od Miloševićevog ličnog ostanka na vlasti i njegove selektivne preraspodele “ratnog plena” najodanijim sledbenicima. Ruski slučaj je donekle drugačiji, pošto su mnogi komunisti ostali ideološki odani bezličnoj stvari revolucije, i time sprečili potpuno “nacionalizovanje” partije pod Zjuganovljevim vođstvom.

93 Richard Lowenthal, “The Ruling Party in a Mature Society”, u M. G. Field, ed., *The Social Consequences of Modernization in Communist Systems* (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976), 81-121; George Konrad and Ivan Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power* (Harcourt Brace, New York, 1979).

gavanja socijalizma, njihova borba protiv “reformatora” pretila da pocepa partiju ne samo duž tradicionalnih naprslina između “prijatelja i neprijatelja promene”, nego i duž “nacionalističko-internacionalističkih” linija.⁹⁴

Prethodna diskusija pokazuje da se, uprkos nekim upadljivim ideološkim i organizacionim sličnostima, “novi nacionalsocijalizam” znatno razlikuje od njegovih istorijskih pandana u Evropi ranog dvadesetog veka. Ako je nacionalsocijalizam iz doba *fin-de-siècle* nastao iz frustracija razočarnih revolucionara i anarho-sindikalista levice, i napora nacionalista s desnice da steknu narodnu bazu kombinujući “političke ideale desnice sa društvenim vrednostima levice”, njegov kasno-komunistički pandan proizvod je očajničkog pokušaja partijskih “konzervativaca” da zadrže vlast u društvenom okruženju koje se brzo menja. Ako je rani fašizam nastao iz krize buržoaskog društva nakon dramatičnog rasta masovne politike na prelomu dvadesetog veka, novi nacionalsocijalizam se pojavljuje kao poslednja reakcija *nomenklature* na pretnju smrti realnog, postojećeg socijalizma i njegovog rastakanja u “buržoasko-kosmopolitski” zapadnjački poredak. Da ironija bude veća, umesto komunističke ideje o fašizmu kao poslednjem histeričnom grču reakcionarnog imperijalizma, novi nacionalni socijalizam, da preuzmemo izraz Adama Mihnjika, javlja se kao “poslednji stupanj komunizma”.

77

Takvo preokretanje “revolucije” i “reakcije” neminovno daje novo značenje našim pojmovima levice i desnice, i ima nekog opravdanja u tome što su ruske demokrate govorele o “konzervativcima” i “desničarima” u partijskom aparatu. Jer, osim sve otvorenijih poziva ortodoksnih partijskih funkcionera na “desničarske” nacionalističke vrednosti, izraz “konzervativan” se upotrebljava da bi se opisao jedan karakteristično tradicionalan otpor društvenoj promeni, naročito u kritičnoj sferi “proizvodnih odnosa”. I zaista, uprkos privlačnosti novootkrivene stvari nacije, jedna od glavnih preokupacija konzervativnog krila komunističkih zvaničnika ostaje očuvanje izvesnih ključnih elemenata socijalističkog *status quo*a, od produženog zadržavanja partijskih preduzeća ili preduzeća u vlasništvu države kao izvora vlasti i pokroviteljstva, do zadržavanja statusno zasnovanih ekonomskih privilegija koje je *nomenklatura* stekla sa samo sebi svojstvenom nemilosrdnom rešenošću u vremenu zrelog socijalizma.

---

94 Klasična razlika između “prijatelja i neprijatelja promene” je, stoga, nedovoljna da uhvati internacionalističko-nacionalističku dimenziju unutarpartijskog rasepa. Videti Stephen Cohen, “The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union”, u Stephen Cohen, Alexander Rabinowitch, and Robert Sharlet, eds., *The Soviet Union since Stalin* (Indiana University Press, Bloomington and London, 1980), 11-32.

Sociološki, ova vrsta “konzervatizma” nalazi svoju materijalnu bazu u ekonomskim interesima onih društvenih slojeva koji su bili kako proizvođači, tako i nosioci industrijalizacije sovjetskog tipa i postali, u poznom socijalizmu, nosioci jednog specifično “socijalističkog tradicionalizma”. U prvom redu i pre svega to je slučaj s onim delovima socijalističke srednje i radničke klase koji su izuzetno zavisni od države i kod kojih se, iz tih razloga, razvio interes za očuvanje “neotradicionalističke” paternalističke države.⁹⁵ Za takve slojeve, produženje hroničnih nestašica kasnosocijalističkog *Gemeinschafta* je, čini se, manje skupo od tržišne konkurencije, ne samo u ekonomskom nego i u psihološkom smislu. Uostalom, statusne nadoknade koje se mogu priskrbiti učešćem u “velikom nacionalnom projektu” mogu ponuditi dovoljnu nagradu za naizgled privremene žrtve prinete u ime domovine na rubu “velikog preporoda”. U “ekonomskom” pogledu, definicija “nacionalnog zadatka” je misija nacionalističkih intelektualaca, a naročito onih pripadnika inteligencije koji su sebe videli kao privilegovane tumače istorijskog iskustva nacije. Po pravilu razočarani načinom na koji je komunizam ponizio naciju, lišeni svih internacionalističkih iluzija, i neprijateljski nastrojeni prema plitkome konzumerizmu i prostaštvu kasnosocijalističke masovne kulture, ovi segmenti intelektualne elite vraćaju se svetom nacionalnom nasleđu kao glavnom izvoru identiteta i društvenog statusa (“etničke ili nacionalne časti”) u svetu koji se brzo menja. Kad na scenu stupi i potencijalno ugrožena etnička dijaspora, kao u paradigmatičkom srpskom slučaju, ovoj političko-ideološkoj i društveno-strukturnoj mešavini dodaje se jedna izuzetno eksplozivna “materijalna sila”, zahvaljujući kojoj uspešna nacionalistička mobilizacija postaje verovatnija, iako nipošto ne i neizbežna.⁹⁶ Na ovaj način, čudnova-

78

---

95 Za najraniju formulaciju ideje “državne nezavisnosti”, videti Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State* (M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1982). Yitzhak Brudny, “In Pursuit of the Russian Presidency: Why and How Yeltsin Won the 1996 Presidential Election”, *Communist and Post-Communist Studies*, 30:3 (1997): 255-275, dokumentuje “društveno konzervativnu” i “fossilizovanu” društvenu bazu u Komunističkoj partiji Ruske Federacije. Za srpsku paralelu videti Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević* (Westview Press, Boulder, 2001) i Slobodan Antonić, “Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak”, u Mladen Lazić, ed., *Račji hod* (Filip Višnjić, Beograd, 2000), 65-171, u kom su sažete mnoga istraživanja o Srbiji 90-ih godina.

96 Ruski slučaj pokazuje da je nacionalistička mobilizacija, uprkos prisustvu ovih činilaca, daleko od toga da bude neizbežna. Za neke razloge videti Veljko Vujačić, “Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia”.

ta mešavina levih i desnih elemenata u novom nacionalsocijalizmu nalazi osnovu u materijalnim i idealnim interesima partije, vojnih i bezbednosnih elita, nacionalističkih intelektualaca, zajednica etničke dijaspore u “novonacionalizujućim državama”,⁹⁷ kao i onih društvenih slojeva koji su zavisni od države i koji se pojavljuju kao nosioci jednog specifičnog konzervatizma u vremenu hronične krize realnog socijalizma.

S jednog šireg istorijskog stanovišta, postkomunistička prekomerna proizvodnja nacionalnih “fantazija o spasenju” samo je nova reinkarnacija starih kompenzatorskih nacionalističkih ideologija izazvanih socijalnopsihološkom dinamikom *resantimana*.⁹⁸ Indikativno je i to što su i kvantitet i kvalitet (intenzitet) takvih “fantazija o spasenju” u obrnutoj srazmeri s verovatnoćom da će se nacije pridružiti “civilizovanoj” zapadnoj zajednici nacija u iole bliskoj budućnosti. U takvim uslovima, razne teorije zavere i masovnopsihološko zadovoljenje koje proizlazi iz svakog uspešnog prkošenja moćnijim zapadnim državama, a naročito Sjedinjenim Državama kao simbolu i jemcu zapadne hegemonije, postaje poslednje “oružje slabih” u borbi za minimum nacionalnog dostojanstva u međunarodnom poretku.

ZAKLJUČAK:

NOVI PODTIP AUTORITARNIH REŽIMA?

79

Prethodna analiza istorijski uslovljenih ideoloških, organizacionih i socijalno strukturnih razlika između novog istočnoevropskog “nacionalsocijalizma” i njegovih istorijskih prethodnika desničarsko nacionalističke i fašističke vrste trebalo bi da omogući tananija istorijska poređenja, i pruži osnovu za proučavanje različitih varijanti postkomunističkog autoritarizma. Uprkos vidljivom prisustvu ekstremno nacionalističkih, pa i “fašističkih” tendencija u nekim postkomunističkim autoritarnim režimima, ma koliko se ovi razlikovali međusobno (Milošević, Tuđman, Lukašenko, Mečijar, i tako dalje), takvi režimi sadrže isuviše mnogo ideoloških, organizacionih i društveno-strukturnih elemenata lenjinističkog nasleđa, isuviše su društveno konzervativni, isuviše se oslanjaju na kvazidemokratske procedure legitimizacije (višepartijski izbori, nerada tolerancija poluslobodnih medija, i tako dalje) da bi se mogli okarakterisati kao “fašistički”. S druge strane, lenjinističko ideološko nasleđe, odanost ekspanzionističkom i/ili odbranaškom (ksenofobičnom) nacionalizmu, i potčinjavanje vojske civilnom lideru i “njegovoj” partiji, čini te re-

---

97 Brubaker, *Nationalism Reframed*, 55–79.

98 Liah Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1992).

žime, uprkos nekim sličnostima, različitim od Lincovog paradigmatškog “autoritarnog režima”. Izrazi kao *demokratura*, koji ukazuju na formalno prihvatanje demokratske procedure, od izbora do ustavom zajamčene slobode štampe, a u praksi praćene suštinskim poricanjem ili podrivanjem tih procedura i sloboda – isuviše su neodređeni da bi uhvatili istorijsku specifičnost pojave i u svakom su slučaju mnogo prikladniji za opis međuratnih istočnoevropskih “zemalja fasadne demokratije” kao što je Rumunija.⁹⁹ Izraz “populizam”, koji ispravno usmerava našu pažnju ka ideološkom prelasku s “klase” na “narod” ili “naciju” kao integralni element postkomunističkog autoritarizma, suviše je neprecizan za analitičke svrhe, i nosi opasnost da se populista tipa Valense pobrka s populistom poput Mečijara. “Sultaniizam” i “neopatrimonijalizam” sugestivni su utoliko što nam pažnju usmeravaju na potčinjavanje partije lideru, ali nas vode u pogrešnom pravcu utoliko što i lider i režim izvode legitimnost iz služenja široj ideološkoj stvari – stvari nacije.

I na kraju, ovi režimi nisu “totalitarni”, jer nema odanosti jednoj totalnoj ideologiji, jer njihova vizija budućnosti ne ide dalje od neposrednog državnog i/ili nacionalnog interesa, a nema ni istinske snage za “totalnu mobilizaciju”, i to kako usled unutrašnje ideološke i organizacione slabosti, tako i usled otpora izbornog tela iz modernizovane srednje klase. Upadljiva nesposobnost Miloševića, Tuđmana, Mečijara i drugih potencijalnih “nacionalnih socijalista” ili nacionalista da potisnu, a kamoli da odstrane institucionalizovanu opoziciju i trajno prodru u modernizovana urbana izborna tela mnogo nam govori o takvim režimima. Internacionalno hegemonijska ideologija ljudskih prava, imperativ izborne legitimizacije, i razni oblici zapadne “ucene” ne bi bili dovoljni da ograniče liderovu diskrecionu moć u odsustvu otpora ovog postkomunističkog “građanskog društva” u nastajanju. Osim toga, postojanje snažnih takmaca za glas nacionalista ili “neo-tradicionalista”, poticali oni s liberalnog centra ili umerenije ili ekstremne desnice, uspešno sprečava da lider i “njegova” partija trajno monopolišu nacionalni interes, i omogućava protivnicima režima da viju sopstvene verzije patriotskog barjaka. Paradoksalno, “rastegljiv” karakter nacionalizma¹⁰⁰ kao srazmerno “amorfne” ideolo-

80

---

99 Mattei Dogan, “Romania, 1919-1938”, u Myron Weiner and Ergun Özdudun, eds., *Competitive Elections in Developing Countries* (Duke University Press, Durham, N.C., 1987), 369-393.

100 Videti, posebno, Rogers Brubaker, “The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between ‘Civic’ and ‘Ethnic’ Nationalism”, u H. Kriesi, K. Armingeon, H. Siegrist, and A. Wimmer, eds., *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective* (Verlag Rütger, Zürich, 1999), 55-71.

gije koju konkurentski politički akteri mogu iznova tumačiti i prisvajati podriva ideološki monopol režima. Na kraju, u nedostatku nekog preciznijeg izraza, režime Miloševića, Tuđmana, Mečijara, Lukašenka, ma koliko bili međusobno različiti, najbolje je posmatrati kao nacionalističke ili “nacionalsocijalističke” varijante jedne specifično postkomunističke podvrste autoritarnih režima. Analiza sličnosti i razlika između raznih postkomunističkih nacionalističkih ili nacionalsocijalističkih autoritarnih režima i pokreta, i društvenih baza tipičnih za njih, i rekonstrukcija putanja njihovog razvoja zadaci su koji i dalje čekaju uporednu političku sociologiju postkomunističke Istočne Evrope.